

НАЗВАНИЯ ЗА ЖИЛИЩЕ В БЪЛГАРСКИТЕ ДИАЛЕКТИ

Традиционната жилищна архитектура като част от материалната култура на българския народ е обект на многобройни етнографски проучвания. Събран е богат материал, който представя конструктивните особености, плана и вътрешното оформление на жилищата в различните географски райони на България.

Целта на статията е да се направи лингвистичен анализ на някои от номинативните особености и произхода на лексемите, свързани с жилището в българските диалекти, като за основа се използва материал от етнографските източници. Обект на внимание са както названия за постройки, служещи за основно жилище, така и колиби за временен подслон при стопанската дейност на човека, главно извън населеното място.

Лексемите от разглежданата тематична група могат да бъдат разделени в четири групи.

1. Общи названия за постройка - *згра̀да, угра̀да, бина̀* (Ихтиманско, Самоковско, Софийско).

2. Названия за жилище, дом, т. е. за мястото обитавано от едно или повече домакинства – *к̀шита, дом, жѝлиште, зап̀ирка* (Асеновградско, Смолянско), *сво̀ртиште* (Ардинско, Смолянско), *кашлò* (Родопи), *катаймà* (Ямболско), *кул̀йба* (Родопи), *капр̀ул'* (Самоковско), *мака̀н* (Ардинско, Асеновградско, Девинско, Смолянско) и др.

Лексемата с най-голямо разпространение *к̀ща* се среща в говорите с различни фонетични варианти в зависимост от развоя на старобългарската задна носова гласна и на стб. група шт, срв. *к̀шита* (мизийски, балкански, тракийски говори), *ка̀шита, ка̀шча* (югозападни говори), *к̀шита, кòста* (родопски говори), *ка̀шита* (еркечки и тетевенски говор), *к̀ук'а, к̀уйк'а* (погранични говори).

3. Названия за различни видове жилищни постройки.

Лексемите от тази група отразяват разнообразието в строителната техника и предпочитаните строителни материали във връзка с теренните условия в различните райони на България, външния вид и др.

а) Названия, свързани с начина на изграждане на постройката: 'изкопана в земята къща' - *у̀земница* (СЗ България), *у̀земка* (Видинско, Ломско), *к̀шита у̀зем* (Видинско, Ломско, Белослатинско, Плевенско, Никополско), *зѝмник, зем̀ник* (Ломско), *земл'анка* (Врачанско, Ломско), *земн'анка* (Самоковско), *к̀шита зѝмник* (СИ България), 'къща, построена

на нивото на земята' - *зёмелна кѝшта* (Бургаско), *кѝшта нàзем* (Зап. България), *иззёмок* (Софийско) и др.

б) Названия, свързани с вида на покривния материал: 'къща с покрив от букови дъски' - *дѣсчѣница* (Тетевенско), 'къща, покрита със слама' - *слам'аница*, 'къща, покрита с чимове, бусе' - *бусеница* (Трънско, Софийско, Пернишко, Кюстендилско) и т.н.

в) Названия, свързани с материала и начина на изграждане на стените: 'къща със стени от пръст' - *прѣстница* (Оряховско), *прѣстенѝца* (Плевенско), 'къща със стени от плет' - *плетàрка* (Видинско, Ломско, Белоградчишко), *плѣтница*, *плѣтеница* (Чирпанско, Бургаско, Първомайско), *плетѝца* (Кюстендилско), 'къща със стени от набита глина' - *бѝтница*, *бѝтеница* (Врачанско), 'къща със стени от глина, чамур' - *чамурена кѝшта* (Добричко), 'къща със стени от плет, измазани с глина' - *мàзаница*, *кàменна кѝшта* (Банат), и др.

г) Названия, свързани с вида на постройката - 'нова къща' - *новинà* (Самоковско), 'стара паянтова къща' - *собрѣтина* (Самоковско), *потрошòк* (Самоковско), *окàпалница* (Ихтиманско), 'неугледна къща' - *подѝрна кѝшта* (Бургаско), 'изоставена къща, в която не живее никой' - *запùстеница* (Ст. Мл.), 'разнебитена къща, през чиито стени духа вятър' - *вѣтерница* (Странджа), *вѣтреник*, *ветрѝлник*, 'студена къща' - *студенàк* (Пиянец, Кюстендилско), *дѣлга кѝшта* (Бургаско, Банат), *крѝва кѝшта* (Банат) и др.

д) Названия, свързани с предназначението на жилището.

Към тази група се отнасят някои историзми като *баждàрница* 'къща на *баждàр*, събирач на мито за внесени стоки в град', *войвòдница* 'седалище на войвода' и др.

4. Названия за колиби.

С известна условност към жилищата могат да бъдат отнесени и названията на различните колиби, служещи за временен подслон при извършаването на различни стопански дейности или за жилище на някои етноси (каракачани, роми) - *вей*, *вѣйник* 'колиба от вейки за сянка на бостан, бачия и др.' < стб. *вѣя* 'клон' (СЗБ), *кòтора* 'малка колиба' (Котел), *гюмè* 'колиба за ловци', *драгасè* 'пѣдарска колиба' (Плевня, Драмско), *клет*, *клетѝште* 'колиба' < стб. *клѣтъ* 'къща'¹, *комàрник* 'овчарска колиба' (Годечко, Софийско, Елинпелинско, Ботевградско) и 'рибарска колиба' (Силистренско) < стб. *комарникъ*², *колиба*, *колибè* (Зап. България), *колибица*

¹ Ман. хр. (БЕР II).

² Срв. срхр. *комарнак*, словен. *komarnica* (БЕР II).

(Ново село, Видинско), *колыбче* (Банат), *колыва*, *калыва* (Леринско), *калыв-ка* (Костурско), *коптор* ‘циганска колиба’, *катун* ‘чергарска колиба’ и др.

Повечето от названията за жилище в българските говори имат славянски произход и се откриват още в старобългарските паметници, срв. *жылиште* < стб. жилиште³, *дом* < стб. домъ⁴, *къща* < стб. кжшта, *сграда*, *хйжа/йжа* < стб. хъџа, *зграда*, *уграда* < стб. градъ.

Турски, арабски или персийски произход имат лексемите *бинà* ‘сграда’ (Ихтиманско, Самоковско, Софийско), *кара бинà* ‘паянтова къща’ (Самоковско) *бирханà* ‘разнебитена къща’, *вир’анà*, *вирл’ан* (Самоковско), *веранà*, *веранò* (Ардинско, Асеновградско, Смолянско), *виранèтина* (Разградско) ‘полуразрушена къща’, *пайàнта* ‘лека постройка, къща от плет и кал’ (Самоковско, Казанлъшко), *г’умè* ‘колиба на ловци’ и др. От румънски език или чрез неговото посредничество са навлезли *бордèй* ‘порутена къща’, *коптор* ‘порутена къща’, *коптер* ‘жилище, вкопано в земята’ (Шуменско), *коптàр* ‘малка къща’ (Шуменско) и др. Гръцки заемки са названията за колиба *колыва*, *калыва*.

Някои лексеми възникват по метонимичен път. Например във фолклорни материали от селата Курило и Кътина, Софийско е регистрирано название за къща *дим* (по излизания от комина на къщата дим), срв. *Вàше е село големò, стò и педесè дймове* (БЕР I, 390). По същия път названието за малко прозорче на старите къщи, през което излиза дим, *дймн’а//дйвн’а* се превръща в название за стара къща в Момчиловци и Соколовци, Смолянско и в Яврово, Асеновградско. На метонимичен пренос се дължат и названията *чардàк* ‘висока къща с веранда’ (Странджа) - от *чардàк* ‘веранда’, *коптор* ‘малка схлупена къщурка’ (Шуменско) и ‘циганска колиба’ (Кръвеник, Севлиево) - от *коптор* ‘зидана печка, пещ’ и др.

По своята структура названията за жилище са два типа – еднолексемни и словосъчетания. Еднокоренните лексеми означават както общо название за сграда, така и различни видове постройки в зависимост от използваните строителни материали и техника, от вида и удобствата, които жилището предлага - *катаймà* ‘жилище’ (Ямболско), *макан* (Ардинско, Асеновградско, Девинско, Смолянско), *салàш* ‘едноделно жилище с огнище в средата’, *бàзденичка* ‘едноделна овална или полуовална приземна къща’ (Кюстендилско), *баждàрник* ‘паянтова стара сграда’ (Софийско), *керханà* ‘неудобна къща’ (Странджа), *хàвра* ‘голяма и широка къща, която не може да се стопли през зимата’ (Странджа), *гивгйр* ‘тухлена къща’ (Ихтиманско) и др.

³ Зогр., Син. пс., Син. тр., Клоц., Супр. (БЕР I).

⁴ Зогр., Мар., Асем. (БЕР I).

От най-разпространеното в българското езиково землище общо название за реалията *къшита* се образуват словосъчетания - видови названия за различни типове постройки - *чамурена къшита* (Добричко), *са̀зена къшита* 'къща, покрита с тръстика' (Бургаско), *з̀емелна къшита* (Бургаско), *ка̀менна къшита* (Банат), *на̀бита къшита* (Банат), *под̀ирна къшита* (Бургаско), *хас̀нла̀ къшита* 'хубава и удобна къща' (Бургас.), *д̀ълга къшита* (Бургаско, Банат), *кр̀ива къшита* (Банат) и т.н.

Различни умалителни и увеличителни суфикси изпълняват функцията на маркери за размера на жилищната сграда, срв. 'малка постройка' - *к̀щичка*, *к̀щурка*, *к̀щурчица*, *к̀щица*, *к̀щице* (Банат), *ка̀шч̀е* (Самоковско), *б̀усеничка* (Трънско, Софийско, Пернишко, Кюстендилско), *ѝзбица*, *ѝзбичка*, *коп̀торче*, *коп̀тарче* (Шуменско), 'малка колиба' - *ко̀липка*, *ко̀либ̀е* (Зап. България), *ко̀либче* (Банат), *ко̀либица* (Ново село, Видинско), 'голяма постройка' - *к̀шит̀ийте*, *к̀шит̀ела* (Банат) и др.

Една от важните особености на тази тематична група лексика е многозначността. В макродиалектната система една лексема може да се открие като название за различни типове жилища или за жилище и за помещенията в къщата. Така напр. *к̀шита*/*ка̀шита* освен като название за жилище се среща и със значения 'помещение с огнище' (Шуменско, Добричко, Разградско, Габровско, Котленско, Тетевенско, Бургаско, Старозагорско, Първомайско, Ямболско, Чирпанско, Хасковско, Панагюрско, Пазарджишко, Плевенско, Белослатинско, Берковско, Врачанско, Софийско, Кюстендилско, Дупнишко, Благоевградско и др.) и 'стая' (Силистренско, Разградско, Пловдивско, Първомайско, Чирпанско, Старозагорско, Ямболско, Хасковско, Асеновградско, Гоцеделчевско, Санданско, Петричко, Драмско, Сярско и т.н.), *ѝжа* - 'изкопана в земята къща' и 'стая с огнище' (Зап. България), *ѝзба* - 'къща в земята', 'зимник', 'обор' (ЮИ България), 'стая с огнище' (Казанлъшко), 'стая' (Плевенско), 'винен склад'⁵, *борд̀ей* - 'къща в земята' (Сев. България), 'старо нехигиенично жилище' (Свищовско), *пу̀арник* - 'схлупена къщурка' (Самоковско, Кюстендилско), 'стая' (Софийско), *ко̀либа* - 'къща' (Родопи), 'стая с огнище' (Зап. България), *клет* - 'колиба', 'килер' (Родопи), 'зимник' (Кичево), 'обор' (Кожинци, Трънско), *кат̀ун* - 'чергарска колиба' и 'бедна къща' и др.

При по-старото едноделно жилище една лексема може да служи за назоваване на постройката и на единственото помещение в нея. С усложняване на плановата композиция и появата на многоделното жилище възниква необходимостта от разграничаване на отделните стаи. Някои названия за жилище (*к̀шита*, *ѝжа*) стават изходна база за образуване на

⁵ По-ново название.

названия за жилищни помещения. Лексемата *кѝшта* участва в различни атрибутивни съчетания за номиниране на ‘помещение с огнище’ – *гул’ама кѝшта* (Разградско, Преславско, Севлиево), *гол’амата кѝшта* (Разградско, Сливенско, Бургаско, Малкотърновско), *малка кѝшта* (Шуменско, Преславско, Поповско), *малката кѝшта* (Разградско, Шуменско), *гѝрна кѝшта* (Етрополско, Панагюрско), *срѝдна кѝшта* (Пловдивско), *срѝнн’а кѝшта* (Провадийско), *дѝлна кѝшта* (Шуменско, Панагюрско, Етрополско, Пловдивско), *нѝска кѝшта* (Смолянско, Златоградско), ‘стая за спане’ – *гол’амата кѝшта* (Шуменско), *малка кѝшта* (Разградско, Бургаско), *гѝрна кѝшта*, *висѝдка кѝшта*, *нѝва кѝшта*, *сед’елна кѝшта* (Смолянско, Девинско, Златоградско), *нѝшна кѝшта* (Тетевенско), *таванлийата кѝшта*, *собина кѝшта*, *другата кѝшта* (БДА. ОТ), ‘килер’ – *дѝлна кѝшта* (Разградско), *гѝрна кѝшта* (Ерменкѝой, Узункюприйско), *малка кѝшта* (Горнооряховско, Разградско, Поповско), *вѝтрешна кѝшта* (Бургаско, Малкотърновско), *зѝдна кѝшта* (Ихтиманско) и др.

За разграничаване на названията за къща и стаи се употребява и наследената от старобългарски език форма за местен падеж (ја-основи) *кѝшти*, срв. ‘помещение с огнище’ – *кѝшти* (Търговишко, Варненско, Габровско, Еленско, Троянско, Тревненско, Котленско, Ловешко, Сливенско, Бургаско, Малкотърновско, Пловдивско, Първомайско, Разложко, Банско, Етрополско, Карловско, Клисурско, Плевенско, Никополско, Монтанско, Ломско, Белоградчишко, Самоковско и др.), *кѝшти* (Тетевенско, Банско, Врачанско, Ботевградско, Ихтиманско, Софийско, Копривщенско, Пазарджишко и т.н.), *кѝшчи* (Самоковско) и др.

Съчетания с пространствените предлози *в* и *у* също служат за номиниране на помещенията с различна функция, срв. ‘помещение с огнище’ – *ф кѝшти* (Добричко, Разградско, Шуменско, Еленско, Търновско, Котленско, Тревненско, Тетевенско, Бургаско, Асеновградско, Плевенско, Оряховско, Белоградчишко, Пирдопско, Благоевградско и др.), *ф кѝшти* (Ботевградско, Ихтиманско), *у кѝшти* (Шуменско, Еленско, Тревненско, Карловско, Плевенско, Оряховско, Ломско, Пирдопско, Ихтиманско, Софийско, Самоковско, Благоевградско), *у кѝшти* (Ломско, Плевенско, Пирдопско, Ихтиманско, Софийско, Самоковско, Благоевградско), *у кѝшчи* (Самоковско), *у ѝжу* (СЗБ) и др.

Новите социално-икономически условия и унифицирането на жилищното строителство, особено през втората половина на ХХ в., довеждат до промени и в названията от разгледаната тематична група. Много от старите имена за традиционното българско жилище постепенно преминават към пасивния речников фонд. Отпадат названията, посочващи строителни особености на жилището. Запазват се навлезлите и в книжовния

език *къща, жилище, сграда*. Други лексеми стесняват значението си. Така например *хижа* днес се среща главно със значенията ‘къща в планината’ и с по-рядкото и вече остаряло ‘селска къща’. Трети се запазват като названия на различни жилищни помещения, напр. *изба* ‘мазе’ и др.

Литература

Български диалектен атлас. Обобщаващ том. I-III Фонетика. Акцентология. Лексика (Автор. колектив). С.: Труд, 2001. Карта № Л 2.

Български диалектен атлас. Т. II. Североизточна България. С., 1966, к. № 209.

Български диалектен атлас. Т. III. Югозападна България. С., 1975, к. № 226.

Български диалектен атлас. Т. IV. Северозападна България. С., 1981, к. № 298.

Български етимологичен речник. Т. I А-З. С., 1971.

Георгиева Б. Традиционна строителна и жилищна терминология. – Сб НУ. Кн. LV, 1976, 99-143.

Граматика на старобългарския език. С.: Изд. на БАН, 1991.

Вакарелски Хр. Етнография на България. С., 1977.

Иванов Й. Български диалектен атлас. Български говори от Егейска Македония. I. Драмско, Сярско, Валовишко. С., 1972, к. № 149.

Коруев П. Я. Село Габрово, Ксантийско. С., 1984.

Младенов Ст. Български тълковен речник. С оглед към народните говори. Т. I. А – К. София, 1951.

Телбизов К., Векова-Телбизова М. Традиционен бит и култура на банатските българи. СбНУ. Кн. LI, 1963.